

Людмила Білоконенко (м. Дніпропетровськ)

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ПЕЙОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ КОНФЛІКТНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Автор аналізує семантичну деривацію пейоративної лексики української мови, якою особи послуговуються в конфліктній комунікації. Описано узуальну, оказіональну й «запрограмовану» пейоративну семантику.

Ключові слова: пейоративна лексика, конфліктна комунікація; узуальне, оказіональне, «запрограмоване» значення.

Author analyzed semantic derivation of pejorative vocabulary of Ukrainian language, which the person uses in the process of conflict communication. Usual, occasional, and "programmed" pejorative semantics were described.

Keywords: pejorative vocabulary, conflict communication; usual, occasional, "programmed" meaning.

Постановка проблеми. Конфлікт визначає всі сфери життєдіяльності людини, тому все, що супроводжує це явище, давно є предметом уваги науковців. Важливою рисою лексико-семантичної системи української мови є можливість негативно «оцінювати» особу опонента в конфлікті за допомогою пейоративної лексики. Особливо активно вона функціонує у побутовому мовленні, у художній літературі вживається для створення колориту образу персонажа, може фіксуватися в різних видах інституційного спілкування. І навіть враховуючи взаємообумовлений зв'язок опонентів у міжособистісному конфлікті, не завжди можна однозначно охарактеризувати вплив пейоративної лексики на кожного з них, адже обидві сторони суперечки мають свою конфліктну комунікативну мету в конкретній ситуації, задля чого і вдаються до пейорації. До системи узуальних пейоративів може включатися розмовна, просторічна, фамільярна, жаргонізована розмовна лексика з типовими словотвірними засобами пейорації і семантичною

деривацією, заснованою на переносних значеннях, та оказіональні пейоративні знаки, які реалізують своє значення в умовах контексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лексичні особливості українськомовного конфлікту являють собою ще малодосліджену область лінгвістики. Різні властивості лексики конфліктної взаємодії (наприклад, знакове навантаження інвективів у формуванні мовленнєвих конструкцій, інвективне слововживання як прояв вербальної агресії, особливості семантики пейоративної лексики, лихослів'я як соціальна проблема, пейоративна лексика в різних стилях мови тощо) вже були предметом вивчення науковців (В. Галаган, О. Голод, Х. Дацишин, В. Жельвіс, Г. Кузенко, О. Кульчицька, Н. Панова, Н. Романова, Л. Ставицька, W. Eadie, P. Nelson, D. Sperber, D. Wilson та ін.) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 11; 12]. Разом з тим, питання щодо функціонування пейоративних знаків у міжособистісному конфлікті, як і рівень семантизації цих знаків мови, ще потребує уточнення.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз семантичної деривації пейоративної лексики, якою послуговуються опоненти в міжособистісній конфліктній взаємодії, зокрема: характеристика узувальної пейоративної лексики, яка має лише пейоративну сему, метафоричних і метонімічних перенесень пейоративної семи, оказіональних пейоративів. Джерельною базою виступають пейоративні елементи, які нами зафіксовано в міжособистісних конфліктах, описаних у прозових творах українських авторів к. ХХ – поч. ХХІ ст. (С. Андрухович, С. Жадана, І. Карпи, М. Кідрука, В. Лиса, М. Матіос, С. Пиркало, С. Поваляєвої, Г. Тарасюк, В. Шкляра та ін.), у публіцистичному дискурсі та в усному неофіційному мовленні (біля 400 лексем).

Виклад основного матеріалу. В нашій роботі ми розглядаємо пейоративність як здатність мовних одиниць реалізовувати семантику критики, неповаги, несхвалення, невдоволення та ін. на адресу особи, чії особистісні якості або поведінка не відповідають моральним та соціальним нормам і правилам

суспільства. Пейоративні одиниці, як складова негативно-оцінної системи мови, не тільки досить повно представляють кількість негативних сем та відмінності ситуацій «неконфлікту» і конфлікту в міжособистісній взаємодії, але й визначають систему цінностей у мові. В залежності від рівня семантизації пейоративи конфліктної комунікації пропонуємо класифікувати таким чином:

1) узуальна пейоративна лексика, яка має лише пейоративну сему або ця сема є однією з кількох (таких 62%, їхнє значення зафіксовано словниками). Група включає біля 33% номенів, які словником української мови [9] маркуються як «розмовне»: *випріщатися, вишкіряться, врізати, гаркати, дівка, дурачок, здурити, злодюга, нездара, патлатий, побрехенька, скалитися, товстуля, тюхтій, чортяка* та ін. Лексем, що марковані як «фамільярне», біля 3%: *верзти, дівуля, задрипанка, стариган, шлятися* та ін. Майже 13% мають позначку «зневажливо»: *альфонс, базікало, божевільний, волоцюга, жаднюга, нікчема, патякати, пика* та ін.; 4,6% слів є розмовними, але також вони можуть уживатися як лайливі слова (нетабуйована лайка): *відьма, ідіот, хам, нетіпаха* тощо. До цієї групи віднесено 8,4% жаргонної і жаргонізованої розмовної лексики (за словником «Український жаргон» [10]): *бабком, базар, барига, бомжиха, бойфренд, западати, кидати* (дурити), *наводка, прикокнути, тьолка, чувак, шістьорка* та ін.;

2) узуальна пейоративна лексика, для якої пейоративне значення є переносним (метафоричні та метонімічні перенесення). Число пейоративів, утворених на основі образного переосмислення об'єктів навколишнього світу, в досліджених матеріалах досить значне, оскільки образність – важлива властивість української мови (таких 25,5%, з яких майже третина є розмовними). До цієї групи відносяться пейоративи для номінації опонента і поведінки конфліктантів.

Пейоративні найменування особи включають метафоричні перенесення на основі певних асоціацій. Продуктивною є модель творення оцінних найменувань осіб на основі зоонімів, адже властивості, поведінка, вигляд людини в мовців асоціюються з певними звичками тварин, птахів, плазунів, комах (*змія, клуша,*

крім). Ще один різновид активного перенесення – найменування на основі назв фантастичних істот української міфології, адже серед останніх традиційно виділяється група «поганих, або злих істот». Наприклад, *відьма* – жінка, яка, знається з «нечистою силою» → про нечепурну, розхристану, сварливу, злу жінку; *вовкулака* – людина, що обертається у вовка → відлюдкувата людина; *змій* – казкова істота з крилами і зміїним тулубом, наділена незвичайною силою → про підступну, хитру людину; *потвора* – страхітлива фантастична істота, страховище → люта, жорстока людина, що втратила кращі моральні якості; *песиголовець* – казкова людиноподібна істота з одним оком у лобі, що поїдає людей, вирізнялася нечуваною жорстокістю → про людину, що втратила свої кращі риси і людську подобу; *упир* – найдавніше уособлення зловорожих сил, перевертень → людина, яка нещадно експлуатує залежних від неї людей тощо. Метафоричні перенесення на позначення осіб на основі асоціацій «людина → предмет», «людина → людина», «людина → абстрактне поняття», «людина → природне явище» – менш частотні (*голобля* – довга жердина, яка використовувалася як зброя → про високу і худу людину; *дитина* – маленька дівчинка або маленький хлопчик → про наївну, недосвідчену людину; *нещастя* – нещаслива пригода, подія, що завдає кому-небудь страждання → про людину, яка виступає джерелом страждання, неприємностей; *ураган* – вітер великої руйнівної сили → про людину, яка бурхливо виявляє почуття, дії якої знищують щось).

Метонімічні назви осіб становлять незначну групу пейоративів. Зокрема, завдяки розширенню семантичної структури слова відбувається перехід власної назви в загальну: *мегера* – в давньогрецькій міфології одна з трьох богинь помсти → зла, сварлива жінка; *ірод* – цар Іудеї, який наказав знищити всіх немовлят → дуже жорстока, люта людина, кат; *іуда* – один з апостолів Ісуса Христа, що зрадив його → зрадник, запроданець.

Окремою групою є пейоративи з переносним значенням, які характеризують поведінку сторін у конфлікті. В цьому випадку оцінювання відбувається через

пізнання адресантом поведінки адресата та її наслідків для перебігу і завершення конфлікту. Пізнання має психічну основу, завдяки чому воно формує градаційну шкалу оціночних сем, тому негативна оцінка поведінки конфліктантів є диференційованою. А задля реалізації градаційної шкали останні вдаються до пейоративів з переносним значенням (у т. ч. і розмовних), які дають можливість описати (або констатувати) «міру вияву» поведінки: *вибухати* – раптово розсердившись, нестримно виявляти свій гнів; *впиратися* – уперто відмовлятися від чогось, не погоджуватися з ким-небудь; *затопити* – дуже сильно вдарити; *процідити* – вимовляти повільно, невизначно або знехотя; *огризатися* – відповідати на запитання, зауваження у грубій формі; *підколювати* – уражати опонента їдким словом, гострим зауваженням або натяком; *причепитися* – набридати своїми вимогами, запитаннями, прискіпуватися; *рикати* – створювати різкі, сильні звуки, що нагадують рик тварин; *силоміць* – проти волі, насильно;

3) «запрограмована» пейоративна лексика, експресивний компонент у семантичній структурі таких мовних одиниць не є обов'язковим: знаки мови мають у собі цей потенціал, який зафіксовано в основному словниковому значенні без стилістичного маркування: *гуляка* – той (та), що любить весело проводити час, розважатися; бути вільним від роботи; проводити час за випивкою, пиячити; *егоїст* – той, хто байдужий до людей, нехтує суспільними інтересами задля особистих; *зрадник* – той, хто зраджує; *кар'єрист* – людина, що прагне будь-якими способами просунути по службі; *нахаба* – людина, яка діє зухвало, безцеремонно, порушуючи моральні норми; *непорядний* – якому не властива порядність; здатний на низькі, негідні вчинки; *шустрий* – рухливий, жвавий, моторний, спритний (про людину); *байдужий* – який не звертає уваги на кого-небудь, не виявляє співчуття; нечутливий, нечуйний та ін. Такої лексики біля 9%;

4) оказіональні пейоративні знаки, що виявляють своє оцінне значення лише в умовах певного контексту, а не в основному словниковому значенні (таких у вербальних конфліктах виявлено 3,5%). Це нейтральні одиниці мови,

експресивний компонент у семантичній структурі яких відсутній. Наприклад, *вчений* – у контексті про людину, яка нібито освічена; *мученик* – про людину, яка нібито переносить муки; *пророк* – про людину, яка нібито є проповідником волі божої; *Ісусик, святий* – про нібито морально чисту, бездоганну в житті, поведінці людину; *ягнятко* – про нібито тиху, лагідну людину; *бабуїн* – мавпа роду павіанів родини собакоголових (у контексті *стадо бабуїнів*) – про порушників порядку у Верховній раді (телеканал ІНТЕР, програма «Шустер LAVE», 21.06.13) та ін. Думаємо, що у певному контексті немало українських нейтральних лексем можуть виступити оказіональними пейоративами (в усному мовленні було зафіксовано речення: *Я думала, що ти порядний, а ти просто танцюрист*).

Висновки. Пейоративи є складовою негативно-оцінної системи мови, які мають здатність реалізовувати критику, неповагу, несхвалення, невдоволення тощо на адресу людини, чиї особистісні дані або поведінка засуджуються. А оскільки конфліктна комунікація не несе в собі позитивного змісту, комфорту, задоволення й орієнтована на власну «перемогу» кожної зі сторін, мовці активно послуговуються цією лексикою. В ході дослідження визначено, що система таких знаків мови досить різноманітна. Це й узувальні й оказіональні утворення, навіть слова з нейтральною конотацією, які реалізують конфліктну стратегію і тактику особи. У подальшому вважаємо перспективним аналіз українськомовних інвектив у вербальному конфлікті, які також є мовно-поведінковими моделями для вираження негативного ставлення мовця до опонента.

Бібліографічний список

1. Галаган В. Емотивність, експресивність та конотація як засіб вираження оцінки / В. Галаган // Наукові записки : Філологічні науки. – 2008. – Вип. 80. – С. 171-178.

2. Голод О. Є. Особливості семантики та функціонування пейоративної лексики в сучасній німецькій мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О. Є. Голод. – Львів, 2001. – 18 с.

3. Дацишин Х. Пейоративна лексика в політичних ток-шоу / Христина Дацишин // Теле- та радіожурналістика. – 2011. – Вип. 10. – С. 227-230.

4. Жельвис В. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира / В. И. Жельвис. – М. : Ладомир, 1997. – 330 с.

5. Кузенко Г. М. Структурно-семантичні та комунікативно-прагматичні особливості емотивних висловлювань негативної оцінки (на матеріалі англomовного художнього дискурсу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Г. М. Кузенко. – Харків, 2006. – 20 с.

6. Кульчицька О. Особливості семантики пейоративної лексики (на матеріалі циклу романів «Сутінкова сага» Стефані Майер) / Олена Кульчицька // Іноземна філологія. Український науковий збірник. – 2011. – Вип. 123. – С. 64-69.

7. Панова Н. Інвективне слововживання як один з проявів вербальної агресії / Н. Ю. Панова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Гнозис, 2005. – Т.7 – Вип.2. – С. 137-143.

8. Романова Н. В. Проблема емотивної і емоційної лексики / Н. В. Романова // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки : Філологічні науки. Мовознавство. – Ч. 2. – 2011. – № 3. – С. 174-178.

9. Словник української мови : в 11-ти т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980.

10. Ставицька Л. Український жаргон : словник / Л. О. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.

11. Eadie W. F. Communication and Conflict [Electronic resource] / William F. Eadie, Paul Edward Nelson // The Language of Conflict and Resolution. – London : Sage Publications, 2001. – P. 1-9.

12. Wilson D. Linguistic Form and Relevance / Dan Wilson, Deirdre Sperber // Lingua. 90. – 1993. – P. 2-25.